

เปรียบเทียบทรรณะ เกี่ยวกับความหลุดพ้นของแต่ละระบบ

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่สองว่า นักคิดของอินเดียได้พยายามที่จะแสวงหารรรณะวิธีที่จะขจัดความทุกข์และ เสนอแนวทางที่จะบรรลุลความหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ซึ่งก็หมายความว่า จุดหมายของปรัชญาอินเดียแทบทุกระบบก็คือ ความหลุดพ้นหรือโมกษะ

ปรัชญาอินเดียแบ่งออกเป็นสองสายใหญ่ ๆ คือ สายอัสติกะ และสายนาสติกะ เราจะเห็นว่าปรัชญาอินเดียทั้งสองสายนี้ต่างยอมรับทรรณะ เรื่องความหลุดพ้นหรือโมกษะ เป็นจุดหมายปลายทางด้วยกันทั้งสิ้น แนวความคิดเรื่องโมกษะนับเป็นการสอดคล้องกับประเพณีของพราหมณ์ดั้งเดิมที่ได้แบ่งจุดหมายของชีวิตออกเป็น ๔ ประการ คือ อรรถะ กามะ ธรรมะ และโมกษะ โดยถือเอาโมกษะหรือความหลุดพ้นเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด ยกเว้นปรัชญาจรวาก ซึ่งเป็นปรัชญาวิถุนิยมที่มีแนวความคิดปฏิเสธ เรื่องความหลุดพ้นตามที่เคยเชื่อกันมาแต่เดิม เนื่องจากปรัชญาจรวากถือว่าจุดหมายปลายทางของชีวิตที่ดีและถูกต้องก็คือการแสวงหาความสุขทางผัสสะแต่เพียงอย่างเดียว มนุษย์ควรแสวงหาความสุขในเมื่อยังมีชีวิตอยู่ การกระทำในสิ่งที่ก่อให้เกิดความเจ็บปวดและไม่สบายต่อร่างกายและจิตใจควรหลีกเลี่ยง ส่วนความหลุดพ้นนั้นก็คือความตายที่ทุกคนมีโอกาสบรรลุถึงได้เท่าเทียมกัน โดยไม่มีความจำเป็นต้องแสวงหาแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตประการหนึ่งก็คือ แม้ว่าจรวากจะเป็นปรัชญาที่ปฏิเสธทรรณะ เกี่ยวกับความหลุดพ้นหรือโมกษะตามจารีตเดิม แต่จรวากก็ยอมรับว่าความหลุดพ้นคือการดับทุกข์ทุกอย่างที่ทุกคนจะเข้าถึงได้ในชีวิตนี้เอง ในพระไตรปิฎกพรหมชาลสูตรที่ขนิกายได้เรียกทรรณะแบบจรวากว่า ที่ภูธรธรรมนิพพาน หมายถึงการถอนโมกษะที่เคยเชื่อตามประเพณีเดิมนั้นให้เหลืออยู่เพียงแต่ชาตินี้ จึงเรียกอีกนัยหนึ่งว่า เป็นอุจเฉทภุทฺธิ เมื่อตายไปแล้วก็สูญสิ้นหมดทุกอย่าง^๑

^๑พรหมชาลสูตร ที่ขนิกาย สิลักขันธวรรค ๔/๕๘/๕๑.

การบรรลุความหลุดพ้นตามทรรศนะของปรัชญาจาร์วากจึงไม่เหมือนกับปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ เพราะว่า จาร์วากไม่ยอมรับ เรื่องกฎแห่งกรรมและการตายแล้วเกิดใหม่ ฉะนั้นจึงปฏิเสธ ธรรมชาติและวิธีการบรรลุความหลุดพ้นตามแนวความคิดของปรัชญาาระบบอื่นทั้งหมด ในเมื่อปรัชญา จาร์วากเป็นวัตถุนิยมจึงยอมรับว่า สิ่งที่แท้จริงมีเพียงธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ความรู้ที่นำ เชื่อถือคือความรู้ประจักษ์ได้ด้วยผัสสะเท่านั้น จึงเป็นเหตุให้จาร์วากปฏิเสธ เรื่องชีวิตมันซึ่งเป็นสิ่ง สำคัญในปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ เพราะว่าชีวิตมันก็คือ จิตก็ดี เป็นเพียงคุณสมบัติประการหนึ่งของ กายเท่านั้น ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติหรือสิ่งสูงสุด เช่นพระผู้เป็นเจ้า เป็นสิ่งที่ไร้สาระ อุดมคติของปรัชญาาระบบนี้จึงอาจเรียกได้ว่าเป็นเรติวาท (Hedonism) ถือเอาความสุขในชีวิตนี้เป็นสิ่งที่มี ค่าที่สุดสำหรับชีวิตมนุษย์ จริงอยู่แม้ว่าความทุกข์จะเป็นลักษณะของธรรมชาติที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ แต่ก็ไม่มีเหตุผลอะไรที่เราจะละเลยในการแสวงหาความบันเทิงที่น่าปรารถนา ดังนั้น สิ่งที่มีค่า สำหรับชีวิตคือความบันเทิง เพราะเมื่อร่างกายแตกดับก็เป็นการสิ้นสุดของทุกสิ่งทุกอย่างอยู่แล้ว

สำหรับบรรดาสำนึกคิดต่าง ๆ ของปรัชญาอินเดียทั้งสองสายนอกจากปรัชญาจาร์วาก ดังกล่าวนั้น ต่างก็มีส่วนที่เหมือนกันในบางลักษณะ เกี่ยวกับการติดข้องในความทุกข์และความหลุดพ้น หรือโมกษะ กล่าวคือ ปรัชญาอินเดียทุกระบบมีทรรศนะต้องกันในแง่ที่ว่า การติดข้องและการเรียน ว่ายตายเกิดในวิภวสังสาร ซึ่งทำให้ต้องได้รับความทุกข์ไม่มีที่สิ้นสุดนั้น มีสาเหตุสืบเนื่องจากอริชชา หรืออริยา ดังนั้นอริชชาหรืออริยาจะเป็นสิ่งที่ทำให้หลุดพ้นจากการติดข้องได้ โดยถือเอาวิธีการ บำเพ็ญสมาธิพร้อมด้วยญาณทัศนะพิจารณาถึงสิ่งต่าง ๆ ให้รู้แจ้งตามสภาพความเป็นจริง การควบคุม ตนเองด้านจิตใจไม่ปล่อยให้เป็นไปตามอำนาจของตัณหา เป็นทางที่จะขจัดกิเลสหรือความเศร้าหมอง แห่งจิตใจให้หมดไปได้ เพื่อบรรลุความหลุดพ้นอันเป็นจุดหมายปลายทาง ปรัชญาอินเดียทุกระบบจึง มีความเห็นพ้องกันว่า ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ด้วยการปฏิบัติอย่าง เข้มงวดตามวิธีการของแต่ละระบบ ส่วนสถานะหรือธรรมชาติแห่งความหลุดพ้นแต่ละระบบก็มีความ แตกต่างกันไปในเรื่องละเอียด

เกี่ยวกับธรรมชาติของความหลุดพ้นส่วนใหญ่ เราจะเห็นได้ว่าปรัชญาอินเดียในสาย อาสติกะได้แก่ระบบทั้งหก คือ นยายะ ไว เศษิกะ สางขยะ โยคะ มีามสา และเวทานตะ ซึ่งเป็น สายธารแห่งความคิดที่รับรองความขลังและความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวทเป็นหลัก ความหลุดพ้นหรือ โมกษะตามทรรศนะของระบบต่าง ๆ เหล่านี้มีสาระสำคัญว่ามีธรรมชาติสิ่งหนึ่งที่บุคคลซึ่งบรรลุ

ความหลุดพ้นแล้วต้องเข้าถึงสิ่งนั้น เรียกว่าพรหมัน ซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้สูงสุด แต่ลักษณะของบุคคลที่เข้าไปร่วมกับพรหมันหรือสิ่งสมบูรณ์นี้ในแต่ละสาขาก็อธิบายไว้ทั้ง เหมือนกันและแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ

ตามทรรศนะของปรัชญาภควีทศิตา มีลักษณะ เหมือนกับปรัชญาาระบบอื่นในสายอาสติกะ เป็นส่วนใหญ่ ในแง่ที่ว่าเมื่อชีวาตมันรู้แจ้งถึงสภาวะที่แท้จริงของพรหมัน ขจัดความเห็นในความแตกต่างระหว่างพรหมันกับสิ่งต่าง ๆ ได้ โดยประจักษ์ชัดถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแห่งชีวาตมันและพรหมันแล้ว ก็จะไม่บรรลุลความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด และดำรงอยู่ในความสุขอันไม่เปลี่ยนแปลงชั่วนิรันดร์ ผู้ที่บรรลุลความหลุดพ้นแล้วก็ไม่ได้หมายความว่าผู้นั้นไม่ต้องทำกิจกรรมใด ๆ เพื่อผู้อื่นอีก แต่ยังมีหน้าที่จักต้องกระทำเพื่อประโยชน์ของผู้อื่นหรือเพื่อส่วนรวม เป็นการกระทำที่ไม่หวังผลใด ๆ ตอบแทน เป็นการปล่อยวางหรือปราศจากอุปาทานในการกระทำ เพราะว่าผู้ที่หลุดพ้นแล้วเป็นผู้ที่อยู่เหนือวิสัยของมนุษย์ การกระทำใด ๆ ของบุคคลเช่นนี้ย่อมปราศจากอุปาทานโดยอัตโนมัติ กระทำไปเพราะมันเป็นสิ่งสมควรกระทำเพื่อประโยชน์ของผู้อื่นเป็นหลัก ส่วนวิถีทางที่จะเข้าถึงโมกษะก็มีวิธีการแตกต่างกันไปตามประเภทของบุคคล คือบางคนเข้าถึงโมกษะด้วยความรู้ที่เรียกว่า ฆยานโยคะ บางคนเข้าถึงได้ด้วยการกระทำเรียกว่า กรรมโยคะ บางคนเข้าถึงได้ด้วยความรักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า เรียกว่าภักดีโยคะ วิธีการทั้งสามนี้รวมกันเป็นอันเดียวกัน เรียกว่าโยคะ เป็นการรักษาดุลยภาพแห่งจิตไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ต่าง ๆ เพื่อบรรลุลถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมัน ผู้บรรลุโมกษะย่อมไม่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป ดำรงอยู่ในสภาวะความสุขตลอดกาล ภควีทศิตาถือว่าความรู้เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะว่ากรรมก็ดี ความรักดีก็ดี เป็นเพียงการแสดงออกของความรู้ จะเว้นหากปราศจากฆยานโยคะเพียงอย่างเดียวก็ไม่สามารถบรรลุโมกษะได้ การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นตามทรรศนะของภควีทศิตา ไม่ได้เป็นการปฏิเสธการดำรงชีวิตแบบสามัญชน เพราะการอยู่ในโลกพร้อมกับการปฏิบัติภารกิจตามหน้าที่ด้วยความรู้สึกปล่อยวางด้วยการขจัดตัณหาและอุปาทานที่มีเนื่องด้วยการกระทำ โดยไม่หวังผลตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น ก็จะสามารถบรรลุถึงความหลุดพ้นได้เช่นกัน

ปรัชญานายายะและปรัชญาไวเศษิกะ มีความเห็นสอดคล้องกันว่า การบรรลุความหลุดพ้นคือขณะที่บุคคลยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ชีวาตมันแต่ละตนต่างก็มีจิตเป็นสื่อกลางในการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัส ส่วนความรู้ที่เกิดขึ้นที่ชีวาตมัน เป็นเพียงคุณสมบัติที่บังเอิญมี

ชั้นของชีวิตมัน โดยสิ่งที่ถูกรู้ทำให้เกิดขึ้น ฉะนั้นเมื่อถึงเวลาบรรลุมอภิมอภิมะชีวิตมันจะแยกออกเด็ดขาดจากจิต ชีวิตมันที่หลุดพ้นแล้วจึง เป็นชีวิตมันที่เข้าถึงสภาพซึ่งปราศจากคุณสมบัติทุกอย่าง ไม่มีทั้งความสุขและความทุกข์ ทรรคนะ เช่นนี้จึงแตกต่างจากปรัชญาอื่น ทีเดียวระบบอื่น ที่ถือว่าโมกษะเป็นภาวะแห่งความสุขที่มีขึ้นตร ในแง่ของวิถีทางที่จะทำลายการติดข้องเนื่องจากอวิชชาเป็นเหตุ ก็คือชีวิตมันต้องหยุดทำกรรมด้วยความรู้ เมื่อปราศจากกรรมใหม่ กรรมที่มีอยู่เดิมก็ค่อย ๆ หมดไปด้วยเหตุที่กรรมก่อให้เกิดบุญและบาป การกระทำที่สอดคล้องกับคำสอนในพระเวท ถือเป็นกรรมที่ทำให้เกิดบุญ การกระทำที่ขัดกับคำสอนในพระเวทเป็นกรรมชั่วทำให้เกิดบาป เป็นเพราะบุญและบาปนี้เองจึงทำให้เกิดอำนาจที่มองไม่เห็น เรียกว่าอหุชฎะ ซึ่งเป็นกฎแห่งกรรมที่ส่งผลให้ชีวิตมันได้รับความสุขหรือทุกข์ตามกรรมของตน เมื่อใดที่บรรลุมอภิมอภิมะชีวิตมันก็จะหลุดพ้นจากบ่วงแห่งร่างกายและจิตใจ บรรลุถึงความรู้จักตนเองในฐานะ เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ โดยชีวิตมันซึ่งเป็นจิตสสารเมื่อบรรลุความหลุดพ้นแล้วก็ปราศจากคุณสมบัติทั้งปวง เหลือชีวิตมันในสภาวะดั้งเดิมที่บริสุทธิ์เพียงส่วนเดียว โดยดำรงความเป็นปัจเจกภาพของมันไว้ เช่นนั้นตลอดไป ไม่มีกัมมันตภาพ ปราศจากความรู้สึกใด ๆ และไม่รับรู้สิ่งใดทั้งสิ้น ตามแนวความคิดของปรัชญานายายะ-ไวเศษิกะ จะเห็นว่า โมกษะเป็นลักษณะพิเศษที่ต่างไปจากปรัชญาอื่น ๆ เช่น ภครัทคีตาและปรัชญาสาางขยะ ปรัชญาโยคะ เนื่องจากชีวิตมันที่หลุดพ้นแล้วของปรัชญานายายะ-ไวเศษิกะ มีสภาพที่ปราศจากคุณสมบัติ ตลอดจนสมปรัชญะไวเศษิกะไม่มีความสุขและความทุกข์ี่เอง ทำให้ความหลุดพ้นตามทรรคนะของปรัชญานายายะและไวเศษิกะเป็นสิ่งที่ไม่มีคุณค่าน่าปรารถนาเท่าที่ควร เพราะความหลุดพ้นในสภาพเช่นนี้ไม่ต่างอะไรจากสภาพของก้อนหินหรือก้อนไม้ที่ปราศจากความรู้สึกหรือสัมผัสขยู่โดยประการทั้งปวง

ปรัชญาสาางขยะและปรัชญาโยคะ มีความเห็นสอดคล้องกันว่า ปุรุชะซึ่งเทียบได้กับชีวิตมันแห่งปรัชญาอิมเดียระบบอื่นที่เชื่อถือความมีอยู่แห่งตัวตนสากล มีจำนวนมากนับประมาณมิได้ ทำนองเดียวกับไข่ของปรัชญาเซนหรือชีวิตมันแห่งวิชาพุทธาไวตะเวทานตะ ปุรุชะมีธรรมชาติอันแท้จริงเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ไม่มีการเกิด ไม่มีการตายหรือแตกดับ การติดข้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเกิดขึ้นเนื่องด้วยปุรุชะมาพัวพันกับจิตและถูกกักขังอยู่ในร่างกายชนิดต่าง ๆ ทำให้ปุรุชะตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส คือความโง่เขลา ความยึดมั่นถือมั่น ความรักใคร่หลงใหล ความโกรธ และความกลัวตาย ฉะนั้นบุคคลจะบรรลุโมกษะได้ก็โดยขจัดความหลงผิดที่ว่าตัวเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจิตและร่างกาย เมื่อใดที่ไข่ได้รับความรู้ สามารถเข้าใจถึงความเป็นตัวเองเป็นปุรุชะที่แท้จริงเป็น

วิญญานบรูสุทธิ โดยการแยกปุระออกอย่างเด็ดขาดจากประภคิตี เมื่อนั้นชิวะก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์ โมกษะในแง่ปัจเจกไม่ได้เป็นการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพระผู้เป็นเจ้าของ หรือพรหมมันเหมือนอย่างปรัชญาอโวกะเวทานตะ แต่เป็นการแยกตัวของปุระออกจากประภคิตีตลอดไป ปุระซึ่งมีธรรมชาติอันแท้จริงเป็นวิญญานบรูสุทธิในเบื้องต้น และเมื่อบรรลุความหลุดพ้นแล้ว ปุระก็เป็นวิญญานบรูสุทธิดั้งเดิมในเบื้องปลาย แสดงให้เห็นว่าปุระเมื่อยังไม่มีการติดข้องกับปุระที่พ้นจากการติดข้องแล้วมีสภาพเท่ากัน คือเป็นปุระที่บริสุทธิ์ ถ้าตอนแรกเมื่อเป็นปุระที่บริสุทธิ์อยู่แล้วยังติดข้องเพราะความหลงผิดได้ก็ไม่มีอะไรเป็นหลักประกันว่าตอนหลังเมื่อเข้าถึงความหลุดพ้นแล้ว จะไม่กลับมาติดข้องอีก

การบำเพ็ญสมาธิเพื่อบรรลุความหลุดพ้นสำหรับปรัชญาโยคะ เป็นข้อปฏิบัติที่เรียกว่า อัษฎางคโยคะ มี ๘ ประการ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติทางกายและจิตเพื่อแสวงหาความรู้ที่ถูกต้องเหมาะสม โดยมุ่งฝึกอบรมร่างกายประสาทสัมผัสและจิตให้อยู่ภายใต้การควบคุมอย่างเข้มงวด ขจัดกิเลสทั้งปวงให้หมดไปและเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรม ประกอบด้วย (๑) ยมะ การสำรวมระวัง ๕ ประการ (๒) นียมะ การฝึกอบรมตนเองให้บริสุทธิ์ทั้งภายนอกภายใน (๓) อาสนะ ควบคุมร่างกายให้เป็นประโยชน์แก่การเจริญสมาธิ (๔) ปราณายมะ การควบคุมลมหายใจเข้าออก (๕) ปรัตยาหาร การควบคุมประสาทสัมผัส ทั้ง ๕ อย่างเป็นการปฏิบัติภายนอกเรียกว่าพาหิรังคะ-สาธนะ เป็นการปฏิบัติที่มีประโยชน์เกื้อกูลแก่การเจริญสมาธิ สำหรับการปฏิบัติอีก ๓ ประการ เป็นการปฏิบัติภายในเรียกว่า อันตรังคะสาธนะ คือ (๖) ชารณะ การกำหนดจิตให้แน่วแน่อยู่ในอารมณ์สมาธิ (๗) ธยานะ จิตแน่วแน่เป็นไปอย่างสม่ำเสมอ และ (๘) สมาธิ เป็นจุดหมายปลายทางเพื่อบรรลุโมกษะ การเจริญสมาธิด้วยวิธีการปฏิบัติโยคะนี้ เป็นวิธีปฏิบัติของปรัชญาอินเดียทั้งในสายอัสติกะ และสายนาสติกะโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ถึงสภาวะโมกษะในเบื้องปลาย บางระบบนำมาปฏิบัติโดยถือว่าเป็นวิธีที่จะทำให้บรรลุความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสิ่งสัมบูรณ์ คือ พรหมมัน อย่างเช่นอโวกะเวทานตะ บางระบบก็นำเอาไปปฏิบัติโดยถือว่าเป็นวิธีที่จะทำให้ชีวิตมันอยู่ในสภาวะบริสุทธิ์ดั้งเดิม ข้อปฏิบัติของปรัชญาโยคะจึงมีส่วนคล้ายคลึงกับพุทธปรัชญา ในแง่ที่ว่าผู้ที่เจริญสมาธิสำหรับพุทธปรัชญา เมื่อเจริญไปถึงขั้นหนึ่งก็จะสามารถทำให้ความรู้พิเศษเกิดขึ้นได้ เรียกว่าภิญญา มี ๕ อย่าง สำหรับปวงชน คือ อิทธิวิธี เป็นการแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ ตามปรารถนา ทิพพโสตทิพพทิพพ ทิพพจักขุทิพพทิพพ เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ความรู้สึกนึกคิดของผู้อื่นได้ และ

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกชาติในอดีตได้ อย่างไรก็ตาม ทั้งพุทธปรัชญาและปรัชญาโยคะ ถือว่า ความรู้พิเศษดังกล่าวไม่ใช่จุดหมายปลายทาง เพราะการบรรลุความหลุดพ้นจากทุกข์เป็น อุดมคติสูงสุด จุดสุดท้ายของการปฏิบัติก็คือ นิพพานในพุทธปรัชญา และไกวัลย์ ในปรัชญาโยคะซึ่งเป็นสถานะที่ปุรุषะ เกิดความรู้แจ้งถึงความแตกต่างระหว่างตนเองและประภคติ การหลุดพ้นเป็นการ กลับคืนสู่สถานะดั้งเดิมของปุรุषะซึ่งเป็นวิญญานบริสุทธิ์ ปรัชญาสางขยะและโยคะได้ยอมรับความมีอยู่ของพระเจ้าเป็นเจ้าด้วย เพราะต่างถือว่าพระเจ้าเป็นเจ้ามีบทบาทที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติซึ่งมีความภักดีต่อพระองค์เข้าถึงโมกษะได้ง่ายขึ้น โดยพระองค์จะช่วยขจัดปัดเป่าอุปสรรคต่าง ๆ ให้หมดไป แต่โมกษะไม่ได้หมายถึงการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพระเจ้าเป็นเจ้า หากเป็นเพียงการแยกตัวของปุรุषะออกจากประภคติตลอดไปเท่านั้นเอง

ปรัชญามีามสา ซึ่งเป็นอีกระบบหนึ่งที่มีแนวความคิดสืบเนื่องมาจากพระเวทเห็นว่า ความหลุดพ้นหรือโมกษะมีธรรมชาติทำนองเดียวกับปรัชญานายายะ-ไวเศสิกะ โดยถือว่าสถานะแห่งความหลุดพ้นคือการที่ชีวิตมันกลับคืนสู่สภาวะแห่งสสารบริสุทธิ์ ปราศจากคุณสมบัติทุกอย่าง ไม่มีความรู้สึกตัวและความรู้สึกสุข ทุกข์ วิธีทางที่จะขจัดการเวียนว่ายตายเกิดต้องงดเว้นการกระทำกรรมที่เป็นผลทำให้เกิดความพัวพันของชีวิตมันกับร่างกาย ประสาทสัมผัส จิต การงดเว้นจากการกระทำกรรมนั้นไม่ได้หมายถึงการไม่กระทำกรรมทุกอย่าง แต่หมายถึงการงดเว้นจากการกระทำกรรมที่ทำได้ ไม่ทำก็ได้ เรียกว่ากามยะ และกรรมที่ต้องห้าม เพื่อให้ชีวิตมันกลับคืนสู่สภาวะดั้งเดิมของตน ส่วนผู้บรรลุความหลุดพ้นจะอยู่พ้นระดับของบุญและบาป พ้นจากระดับของสวรรค์และนรกอีกด้วย การกระทำกรรมต้องคล้อยตามบทบัญญัติในคัมภีร์พระเวท โดยบุคคลที่ปฏิบัติจะไม่ได้หวังผลตอบแทน ทำไปโดยปราศจากอุปาทาน ไม่คำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้น เพื่อเป็นวิธีนำไปสู่โมกษะการทำความรู้ต้องควบคู่กันไป ด้วยการบำเพ็ญสมาธิให้เกิดความรู้แจ้งเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของชีวิตมัน จะเห็นว่าทั้งในแง่ธรรมชาติและวิธีการที่จะบรรลุโมกษะของปรัชญามีามสา มีความสอดคล้องกับปรัชญานายายะ-ไวเศสิกะที่เน้นถึงการหยุดทำกรรมของชีวิตมันด้วยความรู้ที่ถูกต้อง และในขณะที่บรรลุโมกษะ ชีวิตมันจะมีสภาพเป็นสสารบริสุทธิ์ปราศจากคุณสมบัติใด ๆ ทั้งสิ้น

ปรัชญาเวทานตะ ซึ่งได้รับแนวความคิดสืบเนื่องมาจากอุปนิษั กกล่าวคือ ปรัชญาอโวกตะ เวทานตะของกักรจารย์เห็นว่า โมกษะเป็นความรู้แจ้งถึงความเป็นเอกภาพของชีวิตมันกับพรหมัน สถานะแห่งความหลุดพ้นจึงมีสภาพอย่างเดียวกับพรหมัน อยู่เหนือกาลละ เทศะพ้นจากสังสารวัฏ ไม่มี

ทั้งผู้รู้และสิ่งถูกรู้ ผู้มีญาณทัศนะเท่านั้นจะเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมันได้ เสมือนแม่น้ำเมื่อรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับทะเลหรือมหาสมุทร ก็ย่อมละทิ้งชื่อและรูปลักษณะของตนฉันใด ผู้ที่บรรลุความหลุดพ้นย่อมละทิ้งชื่อและรูปร่างลักษณะของตน เข้าสู่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสิ่งสัมบูรณ์ คือพรหมันฉันนั้น ด้านวิธีการบรรลุโมกษะของปรัชญาอโวกะ เวทานตะได้ยอมรับการบรรลุโมกษะแบบค่อยเป็นค่อยไป เหมือนอย่างในปริศนอุปนิษัทที่เห็นว่าผู้ที่เข้าถึงพรหมโลกเมื่อตายแล้ว ความรู้ก็สัมบูรณ์ขึ้นและบรรลุความหลุดพ้นได้ ผู้ที่บูชาพระผู้เป็นเจ้าสูงสุด และกระทำการกรรมด้วยความรู้ชอบ เมื่อตายแล้วจะดำเนินไปตามทางแห่งเทพสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ และสามารถเข้าถึงพรหมโลกได้โดยอาศัยอำนาจของพระผู้เป็นเจ้าคุ้มครอง แต่สิ่งที่สำคัญในการเข้าถึงโมกษะก็คือความรู้ ส่วนพิธีกรรมหรือการปฏิบัติอย่างอื่น เป็นเพียงส่วนช่วยทางอ้อมเท่านั้น ผู้ที่มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากติดหาและเป็นอิสระจากกรรมเท่านั้นจะเข้าถึงพรหมันได้ สถานะแห่งความหลุดพ้นนี้เป็นสิ่งที่ใช้คำพูดบรรยายได้ยาก เพราะเป็นสภาวะที่อยู่เหนือกาลและเทศะ ปราศจากทั้งผู้รู้และสิ่งถูกรู้ เนื่องจากชีวิตามันที่หลุดพ้นแล้วกับพรหมันเป็นสิ่งเดียวกัน บางครั้งจึงอาจพูดถึงโมกษะในเชิงปฏิบัติ เสอว่าไม่ใช่ทั้งกลางวันและกลางคืน และไม่ใช้ เป็นสถานะที่มีแต่ความว่างเปล่าโดยสิ้นเชิง ลักษณะของการเข้าถึงความหลุดพ้นของปรัชญาอโวกะ เวทานตะมี ๒ แบบ คล้ายกับพุทธปรัชญา คือ แบบแรกเรียกว่า ชีวันมุกติ หมายถึงการหลุดพ้นซึ่งผู้หลุดพ้นแล้วยังมีชีวิตอยู่คล้ายสุปปาติ เสสนิพพานของพุทธปรัชญา เป็นการบรรลุความหลุดพ้นโดยยังมีชีวิตอยู่ต่อไปจนสิ้นอายุหรือสิ้นผลของกรรม ผู้บรรลุโมกษะแล้วนี้จะไม่มีการกระทำกรรมใหม่เพิ่มขึ้น หรือกรรมที่ทำหลังจากบรรลุโมกษะแล้วจะไม่มีผลทำให้เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป การบรรลุโมกษะแบบชีวันมุกติ ผู้บรรลุจะรู้แจ้งในความเป็นเอกภาพระหว่างชีวิตามันกับพรหมัน แต่ชีวิตามันจะยังไม่เข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมันอย่างสมบูรณ์ ต่อเมื่อบรรลุความหลุดพ้นที่เรียกว่า วิเทหมุกติแล้วชีวิตามันจึงจะเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมันอย่างสมบูรณ์ เมื่อร่างกายแตกดับหลังจากบรรลุโมกษะแล้ว เทียบได้กับอนุปาติ เสสนิพพานของพุทธปรัชญา

อย่างไรก็ตาม ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุโมกษะนั้น ปรัชญาอโวกะ เวทานตะเห็นว่า ผู้ครองเรือนหรือคฤหัสถ์สามารถมีความรู้เกี่ยวกับพรหมันได้ เช่นเดียวกับนักบวช เพียงแต่พวกนักบวชมีโอกาสจะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ง่ายกว่าผู้เป็นคฤหัสถ์ เนื่องจากพวกนักบวชซึ่งพ้นจากโลกียวิสัยไม่จำเป็นต้องประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ ในคัมภีร์พระเวท จึงเป็นชีวิตที่มีจุดมุ่งอันแน่นอนอยู่ที่พรหมัน หรือการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมันได้โดยตรง เกี่ยวกับ เรื่องกรรมและการเกิดใหม่ก็

เช่นเดียวกับปรัชญาอื่นเตี๋ยระบบอื่น ๆ เป็นส่วนมาก โดยถือว่าปัจเจกภาพของบุคคลแต่ละคนนั้นเป็นสิ่งที่เกิดสืบเนื่องมาจากกรรมหรือการกระทำที่มีขึ้นโดยมีอิริยาเป็นสาเหตุอันสำคัญ ชีวิตในโลกจึงเป็นชีวิตแห่งการกระทำกรรมและเสวยผลแห่งกรรม เมื่อใดที่บุคคลบรรลุโมกษะแล้ว กรรมที่กระทำไว้ก็จะหมดฤทธิ์ให้ผลและการเกิดใหม่ยุติลงได้ การปฏิบัติด้านศีลธรรมนั้น เป็นเพียงวิถีที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น แต่ทำให้จุดหมายปลายทางไม่ เพราะข้อปฏิบัติทางศีลธรรมต่าง ๆ มีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ความรู้แจ้งในสังจธรรม เมื่อบุคคลได้บรรลุโมกษะแล้วย่อมตั้งอยู่ในศีลธรรมโดยปราศจากข้อบกพร่องตลอดเวลาที่มีชีวิตอยู่ในโลก เพราะการตั้งอยู่ในศีลธรรมเป็นธรรมชาติของผู้หลุดพ้นแล้ว เช่นนั้น การกระทำใด ๆ ของผู้บรรลุความหลุดพ้นแล้วก็เป็นไปในทำนองเดียวกับปรัชญาอื่นเตี๋ยระบบอื่น ๆ คือเป็นการกระทำไปโดยไม่ได้หวังผลเพื่อประโยชน์ของตนเอง แต่ทำไปเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น หรือของมนุษยชาติ

ข้อสังเกตที่ทำให้ปรัชญาอโหวตะเวทานตะของคังกรรอาจารย์เป็นปัญหาก็คือ ในเมื่ออโหวตะเวทานตะยอมรับว่าทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสิ่งที่ไม่จริงแท้ มีแต่พรหมันเพียงอย่างเดียวที่เป็นสิ่งจริงแท้สูงสุด ในแง่นี้ก็แสดงว่าปัจเจกชนแต่ละคนไม่มีความแตกต่างหรือ เป็นสิ่งเดียวกับพรหมันซึ่งเป็นสิ่งสัมบูรณ์ ในเมื่อตัวเราเอง เป็นพรหมันอยู่แล้วโดยสารถะ แล้วทำไมเราต้องปฏิบัติเพื่อให้เป็นเอกภาพกับพรหมันอีก เพื่อสิ่งใด ข้อขัดแย้งอีกประการหนึ่งที่ทำให้ปรัชญาอโหวตะเวทานตะไม่มีลักษณะที่เป็นเอกนิยมโดยสมบูรณ์ก็คือ ปรัชญาเวทานตะเป็นปรัชญาที่สืบเนื่องมาจากคัมภีร์พระเวทและอุปนิษัท ฉะนั้นปรัชญาอโหวตะเวทานตะของคังกรรอาจารย์ ถึงแม้ว่าจะเห็นว่าพรหมัน เป็นสิ่งสัมบูรณ์เป็นความจริงอันติมะเพียงสิ่งเดียวก็ตาม แต่คังกรรอาจารย์ก็มายอมรับการมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้าที่เรียกว่าอิศวรเข้ามาเกี่ยวข้องในตอนหลัง โดยถือว่าอิศวรเป็นปฐมเหตุที่ทำให้โลกแห่งประสบการณ์ของเราเกิดขึ้น ทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านี้คังกรรจารย์บอกว่าโลกเป็นสิ่งที่ไม่มีเบื้องต้นปรากฏ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้อโหวตะเวทานตะเป็นปรัชญาที่มีลักษณะ เป็นเอกนิยมที่ไม่สมบูรณ์ทีเดียว ทั้งนี้เพราะว่าคังกรรจารย์จำเป็นต้องยอมรับเรื่องเกี่ยวกับอิศวร พระผู้เป็นเจ้าซึ่งมีกล่าวไว้ในอุปนิษัท โดยถือว่าเป็นศรัติ ไม่มีข้อผิดพลาดใด ๆ ดังนั้นถึงแม้ว่าปรัชญาอโหวตะเวทานตะจะพัฒนาไปอย่างไรก็ตามก็ยังคงได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์อุปนิษัทอยู่นั่นเอง

สำหรับปรัชญาเวทानตะของรามานูชะที่เรียกว่า วิศิษฎาทไวตะเวทานตะ เห็นว่าสิ่งแท้จริงอันติมะมี ๓ อย่าง เรียกว่าไตรภาคีเอกภาพ (Triune Unity) มีสสาร ชีวาตมันและพระผู้เป็นเจ้า แนวความคิดนี้สืบเนื่องมาจากคัมภีร์รูปนิษิตเช่นเดียวกัน โดยถือว่าพระผู้เป็นเจ้าเป็นสิ่งเดียวกับสิ่งสัมบูรณ์ พระองค์คือพรหมันที่ถึงพร้อมด้วยคุณวิเศษทุกอย่าง เป็นสากลจักรวาล ฉะนั้นชีวาตมันและสสารทั้งปวงจึงรวมกันเป็นร่างกายของพระองค์ พระผู้เป็นเจ้าในทรรณะของวิศิษฎาทไวตะเวทานตะจึงเป็นวิญญาณของสิ่งเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ แต่สิ่งที่เกิดจากพระองค์ไม่เพียงสิ่งต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับพระองค์และไม่อาจแยกออกจากพระองค์ได้ พระผู้เป็นเจ้าทรงมีคุณตรภาวะลักษณะ นอกจากจะปรากฏอยู่ในทุกสิ่งโดยที่สิ่งเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากพระองค์ หรือเป็นร่างกายของพระองค์ แต่พระองค์ทรงดำรงอยู่เหนือสิ่งเหล่านั้นด้วย ทรรณะเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าของรามานูชะจึงเป็นการประสานแนวความคิดเกี่ยวกับสิ่งสัมบูรณ์เข้ากับแนวความคิดเรื่องพระผู้เป็นเจ้าที่มีตัวตน ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าชีวาตมันจะเป็นสิ่งแท้จริงอันติมะ ไม่มีการเกิดขึ้นและไม่แตกดับก็ตาม แต่ก็เป็นสิ่งเฉพาะมีอยู่มากมายนับไม่ถ้วน มีความรู้เป็นลักษณะประจำตัว เป็นเพียงส่วนหนึ่งแห่งร่างกายของพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น ชีวาตมันที่ยังไม่หลุดพ้นจะยังเรียนว่าตายเกิดในวัฏสงสาร ได้รับสุขหรือทุกข์ตามสภาพของกรรมที่มันได้กระทำไว้ในชาตินั้น ๆ เมื่อยังไม่บรรลุมฤกษ์ เนื่องจากอำนาจของอริชชาและกรรม ชีวาตมันจึงสำคัญผิดคิดว่าตัวมันเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับร่างกาย แต่เมื่อชีวาตมันบรรลุมฤกษ์แล้วจะไม่กลับมาเรียนว่าตายเกิดอีก ไม่มีร่างกายเกิดขึ้นอีก อำนาจของกรรมถูกทำลายให้หมดไป ชีวาตมันที่หลุดพ้นแล้วจึงเป็นสัพพัญญู สามารถรู้ได้อย่างไม่มีขอบเขตจำกัด เสวยความสุขตลอดกาล ในธรรมชาติแห่งมฤกษ์นี้ ชีวาตมันจะมีสัมปชัญญะต่อความมีอยู่อันแท้จริงของตนเองในภาวะแห่งจิตสสารบริสุทธิ์ ในแง่นี้ วิศิษฎาทไวตะเวทานตะจึงเป็นไปทำนองเดียวกับปรัชญาอื่นเตยระบบอื่น ๆ

ในส่วนที่แตกต่างจากปรัชญาอทไวตะเวทานตะก็คือ วิศิษฎาทไวตะเวทานตะไม่ยอมรับการบรรลุมฤกษ์แบบชีวันมุกติ เพราะตราบไคที่ชีวาตมันยังเกี่ยวข้องกักรายเนื้อ อำนาจของกรรมก็ยังคงมีอยู่ตราบนั้น นอกจากนั้นวิธีทางในการบรรลุมฤกษ์จะเรียนว่าตายเกิดเป็นไปไม่ได้ หากปราศจากความช่วยเหลือของพระผู้เป็นเจ้า เพราะว่าปรัชญาเวทานตะของรามานูชะมีลักษณะเป็นเทวนิยม จึงเชื่อว่าเพียงแต่การบำเพ็ญสมาธิไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเป็นความรู้แจ้งได้โดยลำพัง ฉะนั้น ความช่วยเหลือของพระผู้เป็นเจ้าจึงมีบทบาทสำคัญที่สุดในการบรรลุมฤกษ์ ในแง่สถานะแห่งความหลุดพ้นของปรัชญา

วิศิษฏาไวยะเวทานตะ มีทรรคนะว่า ชีวาทมันที่บรรลุหลุดพ้นแล้วจะไม่เข้าราม เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมัน เหมือนอย่างปรัชญาอทไวยะเวทานตะ เพราะชีวาทมันเพียงมีลักษณะคล้ายคลึงกับพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น นั่นคือชีวาทมันจะเกิดความรู้แจ้งว่าตนเองเป็นร่างกายแห่งพระผู้เป็นเจ้า และเกี่ยวเนื่องโดยตรงกับพระองค์ พร้อมทั้งเสวยความสุขเช่นเดียวกับพระองค์ แต่การบรรลุโมกษะของชีวาทมันนั้นก็ยังคงดำรงปัจเจกภาพของตนเองต่อไป อย่างไรก็ตามชีวาทมันที่บรรลุโมกษะแล้วนี้ก็มีลักษณะต่างจากพระผู้เป็นเจ้าบางอย่างคือ ชีวาทมันมีลักษณะเป็นปรมาณูและเป็นสิ่งจำกัด ส่วนพระผู้เป็นเจ้าไม่เป็นสิ่งจำกัดชีวาทมันมีคุณลักษณะเป็นร่างกายของพระผู้เป็นเจ้า ส่วนพระผู้เป็นเจ้าดำรงอยู่ในฐานะแห่งวิญญาณของชีวาทมันทั้งปวง

จะเห็นว่าตามทรรคนะของปรัชญาวิศิษฏาไวยะเวทานตะมีความเห็นพ้องกับปรัชญาอทไวยะเวทานตะในหลักการใหญ่ ๆ คือ ถือว่าวิชาเป็นสาเหตุแห่งการติดข้อง เรือนว้ายตายเกิดในสังสารวัฏ ส่วนวิชาหรือความรู้แจ้งในธรรมชาติอันแท้จริงของพระผู้เป็นเจ้าเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น แต่ในรายละเอียดเกี่ยวกับธรรมชาติของโมกษะและวิถีทางในการหลุดพ้นก็ไม่ตรงกันทีเดียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิศิษฏาไวยะเวทานตะได้เน้นถึงความรักที่สูงสุดที่มีต่อพระผู้เป็นเจ้าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดต่อการบรรลุโมกษะ นอกจากนั้นต้องปฏิบัติหน้าที่ตามที่กำหนดไว้ในคัมภีร์พระเวท เช่นเดียวกับปรัชญาอื่นแต่ระบบอื่น ๆ ในสายอัสติกะ เพราะการปฏิบัติเช่นนั้นจะช่วยให้ชีวาทมันขจัดความเศร้าหมองที่เกิดจากกรรมให้หมดไปได้ กรรมที่กระทำเพื่อทำลายอำนาจกรรมเก่าให้หมดไปต้องเป็นการกระทำด้วยความปล่อยวาง ไม่หวังผลตอบแทน ต่อจากนั้นชีวาทมันยังต้องมีความรู้แจ้งว่า ชีวาทมันก็ดี สสารก็ดี เป็นเพียงคุณลักษณะของพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น ดังนั้นวิถีทางที่บุคคลทุกชั้นวรรณะสามารถปฏิบัติได้เท่าเทียมกันก็คือ การแสดงความจงรักภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งเรียกว่า ประบัติเป็นการอุทิศตนเพื่อพระผู้เป็นเจ้า จึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการบรรลุโมกษะ ทรรคนะของปรัชญาวิศิษฏาไวยะเวทานตะจึงมีข้อสังเกตที่ว่า ในตอนแรกรามานุชะได้ยอมรับว่าพระผู้เป็นเจ้าเป็นสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด เป็นวิญญาณของชีวาทมันทั้งหมดมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง ไม่มีขอบเขตจำกัด อยู่เหนือกาลและเทศะ แต่ในตอนหลังของปรัชญาวิศิษฏาไวยะเวทานตะกลับกล่าวถึงพระผู้เป็นเจ้าที่มีชื่อว่าพระวิศณุประทับอยู่ในเกษียณสมุทร นี่ก็หมายความว่าพระผู้เป็นเจ้าต้องอยู่ในกาลและเทศะ จึงเป็นเหตุให้ปรัชญาของรามานุชะมีลักษณะที่ขัดแย้งกัน และมีลักษณะเป็นเทวนิยมอย่างเห็นได้ชัด สิ่งที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ในปรัชญาเวทานตะทั้งอทไวยะเวทานตะและวิศิษฏาไวยะเวทานตะ

เวทาคณะ เกี่ยวกับความหลุดพ้นก็คือ ปรัชญาเวทาคณะถือว่าพรหมัน เป็นสถานะอันแท้จริงอันติมะ บุคคลพึงรู้ได้เฉพาะตัวด้วยตนเอง เรียกว่าปัจจุตตัง การบรรลุความหลุดพ้นในปรัชญาเวทาคณะ พุทธปรัชญาและปรัชญาเซนจึงเหมือนกันในแง่ที่ว่าผู้บรรลุความหลุดพ้นนั้นบรรลุได้เฉพาะตัวเอง จะเอาประสบการณ์ของผู้อื่นมาเป็นเครื่องกำหนดรู้ไม่ได้ การใช้เหตุผลอย่างเดียวไม่สามารถขจัดกิเลสหรือความรู้แจ้งได้ การขจัดกิเลสและเห็นแจ้งในความจริงต้องใช้ญาณทัศนะจึงจะทำให้เกิดความรู้แจ้งแทงตลอดได้เช่นเดียวกัน

ปรัชญาเซนและพุทธปรัชญาเป็นปรัชญาสายนาสติกะ ซึ่งไม่ยอมรับความศักดิ์สิทธิ์ของ ✓
 พระเวทเหมือนกับปรัชญาสายอัสติกะไม่มีชีวิตมันที่จะเข้าไปรวมกับพระผู้เป็นเจ้าหรือสิ่งสัมบูรณ์ แต่อย่างไร เนื่องจากปรัชญาทั้งสองไม่เชื่อความมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้าจึงเป็นปรัชญาอเทวนิยม สำหรับปรัชญาเซนถือว่าชีวะซึ่งเป็นสิ่งเที่ยงแท้เมื่อหลุดพ้นแล้วจะไปดำรงอยู่ ณ สถานที่ซึ่งเรียกว่า สุทธศิลา กล่าวคือ ชีวะอยู่เหนือพันธนาการของกรรมและร่างกายหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ชีวะที่หลุดพ้นแล้วเรียกว่ามุกตะ ชีวะโดยสภาพดั้งเดิมเป็นสิ่งบริสุทธิ์ไม่มีขอบเขตจำกัด มีความรู้ ศรัทธา อำนาจ ความเพียร และความสุขเป็นอนันต์ เหตุที่ชีวะต้องเสียความบริสุทธิ์ดั้งเดิมก็โดยอนุภาคแห่งกรรมทั้งหลายเข้าไปห่อหุ้มโดยการดูดดึงของกิเลส คือโกรธระความโกรธ โลภะความอยากได้ มานะความถือตัว และมายา กิเลสเหล่านี้เรียกว่า กษายะซึ่งเป็นสสารคล้ายยางเหนียว ดึงดูดเอาอนุภาคของกรรมเข้าไปทำให้ชีวะพัวพันกับวัตถุ สูญเสียสถานะดั้งเดิมของตนตกอยู่ภายใต้ อำนาจของวัตถุ กิเลสตัณหาซึ่งเกิดขึ้นเพราะอวิชชาทำให้บุคคลลิดลข้อยิ่งในความทุกข์ ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างชีวะกับกรรม เริ่มต้นได้อย่างไรไม่ปรากฏเบื้องต้น เราไม่อาจรู้ได้ว่าชีวะมัน เริ่มต้นทำกรรมตั้งแต่เมื่อใด ทรรคนะเช่นนี้ เป็นไปทำนองเดียวกับปรัชญาวิเศษญาทิวตะเวทาคณะ เมื่อชีวะเข้าถึงความหลุดพ้นก็บรรลุความเป็นสัมพัทธ์ สามารถรู้ทุกสิ่งทุกอย่างในทุกแง่ทุกมุมได้โดยตรง ข้อปฏิบัติในการหลุดพ้น คือการบำเพ็ญตน ทรมาณตนด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อขจัดอนุภาคกรรมเก่าให้สูญหายไปจากชีวะ และปิดกั้นมิให้อนุภาคของกรรมใหม่แทรกซึม เข้าไปทำให้ชีวะเสียความบริสุทธิ์ ใด้อีก นั่นคือสมาธิเพื่อนำไปสู่ภาวะที่เป็นความสุขนิรันดร โดยชีวะจะมีสถานะขึ้นไปสู่เบื้องบนจนถึงสุดยอดของจักรวาล วิธีการบูชาสำนักบวชทั่วไปของปรัชญาเซนต่างจากการสวดอ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าของปรัชญาวิเศษญาทิวตะเวทาคณะ หากแต่เป็นการบูชาในฐานะผู้บริสุทธิ์ควรแก่การบูชา เพื่อเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดความพยายามก้าวไปสู่ความหลุดพ้น โดยผู้เข้าถึงความหลุดพ้นหรือ

โมกษะต้องถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติที่เรียกว่า รัตนไตรย คือสัมมาทัสสนะ มีศรัทธาชอบในหลักคำสอนของตีสถิงกรหรือศาสดาของเขน สัมมาญาณะมีความรู้ชอบและสัมมาจารีตร มีความประพฤติชอบ ซึ่งมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่ามหาพรต ๔ ประการ คือ (๑) อหิงสา เป็นการงดเว้นจากการประทุษร้ายต่อสิ่งที่มีชีวิตทั้งปวง (๒) สัตยะ การรักษาสัตย์ (๓) อัสนะ การงดเว้นจากการขโมยทั้งทางกาย วาจา ใจ (๔) พรหมจรรย์ การรักษาพรหมจรรย์ และ (๕) อปรีครหะ การไม่ติดข้องในสิ่งทั้งปวง ไม่เพลิดเพลินยินดีใน รูป รส กลิ่น เสียง และสิ่งที่สัมผัสได้ทางกาย หลักการนี้เป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น การปฏิบัติดังกล่าว เพื่อขจัดอริชชาที่มีเหตุมาจากกิเลส เช่น โลภะ โทสะ โมหะ ให้หมดไปนั่นเอง การหลุดพ้นในทรรศนะของปรัชญาเขนจึงคล้ายกับพุทธปรัชญาในแง่ของผู้ตรัสรู้แล้วก็ยังคงดำเนินชีวิตเยี่ยงธรรมดาต่อไป เพราะว่ากรรมที่ทำต่อไปไม่ได้ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง เป็นไปโดยปราศจากอุปาทาน เช่นเดียวกับปรัชญาอโทวะตะ เวทานตะในแง่ของแบบของความหลุดพ้น มีทั้งแบบชีวันมุกติ และวิเทหมุกติ ดังกล่าวแล้ว

ทรรศนะเกี่ยวกับความหลุดพ้นในพุทธปรัชญา ได้อธิบายเหตุความทุกข์ตามหลักเหตุผลธรรม-ชาติ โดยถือว่าไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุ ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ความทุกข์ในชีวิต เช่น ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก ก็สืบเนื่องมาจากความเกิดทั้งสิ้น เพราะอริชชาคือความไม่รู้ความจริงเป็นมูลรากสำคัญของสังสารวัฏ ฉะนั้นหนทางที่จะดับความทุกข์ก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งจะทำให้ผู้ดำเนินตาม เข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ได้ นั่นคือเพื่อเข้าถึงนิรวาณซึ่งเป็นภาวะที่ปราศจากโลภะ โทสะ โมหะ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน จิตใจสงบเป็นกลางไม่ทุกข์หรือสุขวิธีทางที่จะบรรลุนิรวาณได้ก็จะต้องอาศัยความรู้อันถูกต้องที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ ประกอบด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หนทางที่จะกำจัดทุกข์คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

จะเห็นว่าปรัชญาเขนกับพุทธปรัชญามีลักษณะใกล้เคียงกันหลายประการ กล่าวคือ ในแง่ที่ปรัชญาทั้งสองเป็นอเทวนิยมนี้เอง เพราะฉะนั้นจึงเป็นการขจัดปัญหาเกี่ยวกับจุดหมายปลายทางของการบรรลุนิรวาณว่ามีธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งภายนอกที่ผู้ปฏิบัติต้องการบรรลุนิรวาณเป็นเอกภาพกับสิ่งที่สมบูรณ์สูงสุด เช่น พรหมัน เหมือนอย่างกลุ่มปรัชญาสายอัสติกะอื่น ๆ ทั้งพุทธปรัชญาและปรัชญาเขนมีทรรศนะสอดคล้องต้องกันอีกว่า ความหลุดพ้นเป็นเรื่องของธรรมชาติภายใน และ

สิ่งที่ทำให้เกิดพันธะหรือความติดข้องต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบสิ้น โดยมีสาเหตุมาจาก อริชชา แต่ปรัชญาทั้งสองก็ได้อธิบายผลที่เกิดเป็นพันธะไว้ต่างกัน ปรัชญาเซนมีความเห็นว่า การผูกพันของชีวะก็คือการที่ชีวะเข้าอยู่ร่วมกับวัตถุ และการบรรลุมโนกะก็คือการแยกตัวชีวะออกจากวัตถุ โดยสิ้นเชิง ปรัชญาเซนเชื่อว่ากรรมมีธรรมชาติเป็นวัตถุ (กรุปุทคล) กรรมเหล่านี้ถูกคิดตั้งเข้ามาสู่จิตด้วยอำนาจของกิเลสตัณหาที่เกิดจากอริชชา ส่วนของพุทธปรัชญาเราอาจจะกล่าวว่า กรรมเป็นเครื่องผูกพันได้เช่นเดียวกับปรัชญาเซน แต่มิได้หมายความว่ากรรมมีธรรมชาติเช่นเดียวกับปรัชญาเซน คำว่ากรรมหมายถึงการกระทำมีทั้งดีและชั่ว กรรมนี้สืบเนื่องมาจากกิเลสและผลของกรรมเป็นวิบาก การติดข้องของบุคคลเป็นไปในลักษณะของวิญญะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิบาก แต่กรรมมิได้เป็นวัตถุ หากแต่เป็นผลของกิเลสซึ่งทำให้จิตหันเหผิดแนวทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น ความหลุดพ้นจึงหมายถึงการทำลายเหตุของการติดข้องซึ่งได้แก่ตัวกิเลส เมื่อทำลายกิเลสแล้ว ทั้งกรรมและวิบากก็ถูกทำลายไปด้วย เป็นการสิ้นภพสิ้นชาติไม่ต้องมาเกิด และไม่ต้องรับความทุกข์เพราะการเกิดเป็นเหตุอีกต่อไป

ด้านธรรมชาติของความหลุดพ้นในทรรศนะของปรัชญาเซน เมื่อบุคคลรู้แจ้งแล้วย่อมบรรลु เภวชญาณ มีศรัทธามั่นคง มีความรู้ ความสุข และพลังอำนาจอย่างไม่จำกัด ข้ามพ้นสังสาระมีสถานที่อยู่ที่เรียกว่าสุทธนิลา ณ ที่สุดของโลก บุคคลผู้หลุดพ้นเรียกว่าสีทธา ส่วนในทรรศนะของพุทธปรัชญาเมื่อบุคคลกำจัดกิเลสสูญสิ้นแล้วย่อมบรรลุธรรมชาติที่เรียกว่า นิรวาณหรือนิพพาน เป็นความสงบเย็นไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ความหมายของนิรวาณหมายถึงความดับความทุกข์ทั้งปวง ความแตกต่างระหว่างพุทธปรัชญากับปรัชญาเซนก็คือ พุทธปรัชญาไม่ได้แสดงถึงสถานที่อยู่ของความหลุดพ้นนิรันดร เหมือนอย่างปรัชญาเซน แม้ว่าจะมีลักษณะพ้องกัน ในแง่ของการบรรลุความหลุดพ้นขึ้นอยู่กับปฏิบัติของตนก็ตาม

เมื่อพิจารณาถึงวิธีการ เกี่ยวกับความหลุดพ้นจะเห็นว่า ปรัชญาทั้งสองมีทรรศนะตรงกันในแง่หนึ่ง คือ ศรัทธาอันถูกต้อง (สัมมาทรรค) ความรู้อันถูกต้อง (สัมมาญาณะ) และความประพฤติอันถูกต้อง (สัมมาจริต) เป็นวิธีที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น ทรรศนะของปรัชญาเซนนี้จะเทียบได้กับข้อปฏิบัติมรรค ๘ ในพุทธปรัชญาที่ว่า สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ และสัมมาภังคะ (ซึ่งรวมทั้งสัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะด้วย) ในสัมมาจริตของปรัชญาเซนได้กล่าวถึงข้อปฏิบัติคือมหารัต ๕ อย่าง

ดังกล่าว เป็นสิ่งที่น่าสังเกตว่าข้อปฏิบัติทั้ง ๕ นี้ มีส่วนที่คล้ายคลึงกับการปฏิบัติในเรื่องศีล ๔ ของ พุทธปรัชญา ส่วนเรื่องสัมมาสติและสัมมาสมาธิซึ่งเป็นวิธีการที่สำคัญในพุทธปรัชญานั้น ปรัชญาเซน ไม่ได้เน้นไว้อย่างละเอียดนัก แต่วิธีการปฏิบัติเกี่ยวกับกรรมที่เรียกว่าสังวร การปิดกั้นการไหลของ กรรมอาจจะพอเทียบเคียงกันได้กับสัมมาสติ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการทำสมาธิ ข้อที่แตกต่างกันอีก อย่างหนึ่งก็คือ ปรัชญาเซน เน้นหนักกายกรรม ส่วนพุทธปรัชญาเน้นที่มโนกรรม เมื่อเปรียบเทียบ พุทธปรัชญากับปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ แล้ว เป็นที่น่าสังเกตว่าพุทธปรัชญา มีแนวความคิดหลายอย่าง ที่ใกล้เคียงกับเซนมากกว่าระบบอื่น ๆ เช่น การไม่ยึดมั่นถือมั่น เรื่องพระเจ้า การช่วยตนเองเพื่อบรรลु ความหลุดพ้น เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นลักษณะ พิเศษของพุทธปรัชญาฝ่ายหินยาน และเป็นข้อแตกต่างจากปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ ก็คือ พุทธปรัชญา ถือว่าจิตโดยสภาวะดั้งเดิมในเบื้องต้นนั้นไม่ได้มีความบริสุทธิ์มาแต่เดิม เหมือนกับชีวะของปรัชญาเซน หรือชีวาตมันในปรัชญาเวทานตะ ปुरुชะในปรัชญาสางขยะและโยคะ เป็นต้น เพราะว่าจิตในความหมาย ของพุทธปรัชญาโดยสภาวะดั้งเดิมมีธรรมชาติที่เรียกว่า จิตประภัสสร หมายถึง เป็นจิตที่ม่องใส มีความ ไวต่อการรับรู้ แต่ไม่ได้หมายถึงเป็นจิตบริสุทธิ์ คำว่าจิตม่องใสในที่นี้อาจเป็นทำนองที่เปรียบได้กับว่า กีเลสตกตะกอน แสดงว่าจิตแบบนี้ไม่ได้ปราศจากกิเลส ดังนั้นในการหลุดพ้นตามพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา ที่เรียกว่านิรวาณเป็นสภาพที่จิตบริสุทธิ์ในภายหลัง จึงเป็นข้อแตกต่างจากปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ ส่วนมาก ที่ว่าชีวาตมันหรือชีวะในสภาวะดั้งเดิมบริสุทธิ์ต้องตัดข้องด้วยอวิชชา และเมื่อบรรลุโมกษะ แล้ว ชีวาตมันก็กลับคืนสู่สภาวะดั้งเดิมอีก

สำหรับในประเด็นของผู้ที่บรรลุความหลุดพ้น ตามพระคัมภีร์ของปรัชญาอินเดียระบบต่าง ๆ ดังกล่าวมีข้อสังเกตที่อาจสรุปได้ว่า ในปรัชญาอหิวตะเวทานตะ ผู้ที่บรรลุความหลุดพ้นโดยเข้าไป รวมกับพรหมนั้น จะหมดสภาพของลักษณะตัวตน ส่วนเวทานตะของรามานุชะหรือวิศิษฏาอหิวตะเว- ทานตะ บุคคลที่เข้าไปรวมกับพรหมจะยังคงลักษณะของตัวตนอยู่ต่อไป ปรัชญานยายะ-ไวเศิกะ บุคคลที่เข้าไปรวมกับพรหมนั้นจะมีธรรมชาติที่ปราศจากความรู้สึก เพราะฉะนั้นจึงมีคุณค่าไม่ผิดกับวัตถุ อย่างหนึ่งซึ่งไม่มีความหมายในแง่ที่เป็นตัวตน ฉะนั้นการสูญสิ้นตัวตนในปรัชญาอหิวตะเวทานตะกับ นยายะ-ไวเศิกะจึงไม่มีความแตกต่างกันมาก เพราะว่าบุคคลที่บรรลุโมกษะต่างก็ปราศจากตัวตน ด้วยกัน สำหรับปรัชญาอุปนิษัท ปรัชญาภควิหิตตา ปรัชญามีมามสา ปรัชญาสางขยะ และปรัชญาโยคะ ก็ดี จะเห็นว่าธรรมชาติของความหลุดพ้นหรือโมกษะ เป็นเพียงธรรมชาติของพรหมซึ่งมีความสุขนิรันดร

ดังนั้นการที่บุคคลเข้าไปรวมกับพรหมันก็หมายความว่า บุคคลผู้นั้นก็ยังคงมีธรรมชาติ เป็นตัวของตัวเอง มติ เช่นนี้จึงเป็นทำนองเดียวกับวิเศษญาทไวตเวทานตะ อย่างไรก็ตามโดยส่วนรวมแล้ว สภาวะความหลุดพ้นมีความคล้ายคลึงกันคือ เป็นสถานะที่เป็นความสุขนิรันดร์ ไม่ติดข้องในความทุกข์พ้นจากการเรียนว่าตายเกิดอีกต่อไป

สำหรับวิธีทางของการเข้าถึงความหลุดพ้นนั้นจะเห็นว่า ปรัชญาโยคะมีอิทธิพลต่อปรัชญาอินเดียระบบอื่นอยู่มาก ในด้านการปฏิบัติของผู้ที่จะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ นั่นคือการบำเพ็ญสมาธิเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง โดยมุ่งความหลุดพ้นจากความทุกข์เป็นจุดหมายขั้นสุดท้าย อย่างไรก็ตามวิธีการปฏิบัติของแต่ละระบบก็มีความแตกต่างกันบ้าง อย่างในปรัชญาภคฺวทหิตา ได้แบ่งวิธีการเข้าถึงความหลุดพ้น ๓ อย่าง คือ ชญาตโยคะ กรรมโยคะ และภักตีโยคะ โดยถือเอาชญาตโยคะ คือ การเข้าถึงความหลุดพ้นด้วยความรู้หรือปัญญาเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ส่วนกรรมโยคะและภักตีโยคะเป็นเพียงการแสดงออกของความรู้ ถ้าปราศจากความรู้เสียอย่างเดียว ความหลุดพ้นก็ย่อมไม่อาจจะมีขึ้นได้ เช่นเดียวกับปรัชญาอทไวตเวทานตะ ส่วนพุทธปรัชญาและปรัชญาเซนก็ได้ถือเอาวิธีการที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ของบุคคลผู้ปฏิบัติ เพื่อความหลุดพ้นเป็นสิ่งสำคัญ ด้านพุทธปรัชญาซึ่งมีนิกายที่สำคัญคือ หินยาน และมหายาน ต่างก็มีจุดหมายปลายทางเหมือนกัน คือ นิรวาณ แต่มีข้อแตกต่างในแง่ของ ผู้บรรลุความหลุดพ้นของหินยาน เป็นแบบเฉพาะตัว ส่วนมหายานเป็นการหลุดพ้นที่ไม่รับตัวน และอาจยืนยันอยู่ก่อนเพื่อช่วยชนสัตว์โลกให้บรรลุนิรวาณมากที่สุด เพื่อส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ

กล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่า ปรัชญาอินเดียเกือบทุกระบบต่างมีจุดหมายเพื่อแก้ปัญหาการดำเนินชีวิตประจำวันในสังคม ซึ่งคนส่วนใหญ่ได้เผชิญกับความทุกข์และปัญหาต่าง ๆ ในสภาพของสังคมอินเดีย ดังนั้น นักคิดปรัชญาอินเดียทุกระบบได้ตระหนักดีถึงความทุกข์ยากของมวลชน จึงได้เสนอทางออกของชีวิต คือ ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ทั้งในสภาพชีวิตในโลกนี้ ประกอบกับได้เสนอทางรอดในโลกหน้า คือ ความสุขนิรันดร์ไว้ด้วย แม้ว่าความคิดเรื่องความหลุดพ้นและมรรควิธีจะแตกต่างกันไปบ้าง แต่ก็มีจุดหมายอันเดียวกันคือ ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงตลอดไปนั่นเอง.